

# Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia de Securitate 14(2) (2024)

ISSN 2657-8549

DOI 10.24917/26578549.14.2.1

***Ilona Urych***

Akademia Sztuki Wojennej

ORCID 0000-0003-4868-9460

***Robert Boroch***

Uniwersytet Warszawski

ORCID 0000-0002-2016-5449

## Strategie walki hybrydowej: agresja antropologiczna w nowoczesnym konflikcie na przykładzie wojny Rosji w Ukrainie

The Strategic Framework of Hybrid Warfare: Anthropological Aggression Within Contemporary Conflicts Exemplified by Russia's War in Ukraine

### Abstrakt

Celem artykułu jest omówienie agresji antropologicznej jako strategii walki hybrydowej na przykładzie wojny Rosji w Ukrainie. Scharakteryzowano istotę antropologii wojskowej jako strategii wojny hybrydowej, wyjaśniono, czym jest agresja antropologiczna oraz na czym polega rosyjska agresja antropologiczna w Ukrainie. Przeprowadzone badania upoważniają do stwierdzenia, że agresja antropologiczna stosowana przez Federację Rosyjską podczas wojny w Ukrainie służy rozbijaniu spójności społeczeństwa, niszczeniu ukraińskiej tożsamości i pamięci narodowej, co w konsekwencji osłabia instytucję państwa. Z kolei zwycięstwo Rosji w wojnie z Ukrainą w dłuższym okresie oznaczałoby konfrontację z całą cywilizacją Zachodu.

**Słowa kluczowe:** agresja antropologiczna, wojna hybrydowa, strategie walki hybrydowej, antropologia wojskowa, Rosja, Ukraina

### Abstract

This article discusses anthropological aggression as a hybrid warfare strategy using Russia's war in Ukraine as an example. To achieve this, the fundamental nature of military anthropology as a hybrid warfare strategy is defined by the concept of anthropological aggression and the specific manifestations of Russian anthropological aggression in Ukraine. The research conducted permits the conclusion that the anthropological aggression utilised by the Russian Federation

during the conflict in Ukraine aims to erode societal cohesion and dismantle Ukrainian identity and national memory, thereby undermining the institutional framework of the state. In turn, a long-term Russian victory in the war against Ukraine would mean a confrontation with the entire Western civilisation.

**Keywords:** anthropological aggression, hybrid warfare, hybrid warfare strategies, military anthropology, Russia, Ukraine

## Wprowadzenie

Jednym z najstarszych traktatów w historii piśmiennictwa wojskowości jest dzieło Sun Tzu zatytułowane „Sztuka wojenna”, które powstało w VI wieku p.n.e.<sup>1</sup> Szczególnie inspirujący dla współczesnych rozważań o konflikcie w paradygmacie walki hybrydowej jest rozdział XIII tej pracy, który poświęcony jest szpiegostwu<sup>2</sup>. Autor wymienia kilka obszarów pozyskiwania informacji o przeciwniku. Wskazuje, że właściwe podejmowanie decyzji na podstawie rzetelnych informacji wywiadowczych decyduje o zwycięstwie. Ponadto operacje szpiegowskie są narzędziem kreowania oraz zarządzania konfliktem<sup>3</sup>. Poznanie środowiska społecznego przeciwnika pozwala na opracowanie strategii oddziaływania, która skutecznie może doprowadzić do rozpadu integralności społecznej, a w konsekwencji do rozpadu integralności narodowej. Istotnym czynnikiem integrującymi grupę społeczną jako naród jest świadomość oraz samoświadomość grupy. Odpowiednio konstytuują one kolektywną świadomość jednostki w grupie oraz organizują identyfikację tożsamości indywidualnej jako identycznej z tożsamością grupy. Potencjał grupy narodowej scalony jest z kulturą duchową i materialną. Dodać warto, że potencjał kulturowy określonego środowiska społecznego, jak zauważa Julia Brodziecka,

<sup>1</sup> Istnieją starsze wzmianki o tematyce wojskowości, np. Shang Shu „Księga historii” czy Shujing „Księga poematów”. Pochodzą one z XI w. p.n.e. W poematach tych można przeczytać historię wydarzeń wojennych z trzeciego tysiąclecia przed naszą erą. Warto odnotować, że uwzględnione tu zostały jedynie źródła pisane, które przetrwały do czasów współczesnych. Z oczywistych powodów nie jest znana tradycja ustna. Zob. K. Gawlikowski (1998). *Strategie na konflikt i negocjacje. O sztuce wojny mistrza Sun. „Azja-Pacyfik: Społeczeństwo – Polityka – Gospodarka”*, 1, s. 207–212.

<sup>2</sup> W starożytnym tekście znajduje się wzmianka o szpiegach specjalnego przeznaczenia: „szpiedzy na śmierć przeznaczeni”, których zadaniem było rozpowszechnianie dezinformacji czy sianie zamętu. Innym ciekawym fragmentem w przekładzie Krzysztofa Gawlikowskiego jest część poświęcona istocie prowadzenia działań zbrojnych. Polski badacz, dokonując filologicznego przekładu fragmentów „Sztuki wojennej”, w akapicie szóstym pisze: „Wojowanie polega na wprowadzaniu w błąd oraz zręcznych manipulacjach (...)”. W przypisie 7 wyjaśnia dosłowne rozumienie chińskiego słowa „gui”, znaczy ono tyle, co łamanie wszelkich zasad, np. moralnych, prawnych. Zob. K. Gawlikowski (1998). *Reguły wojowania mistrza Sun. „Azja-Pacyfik. Społeczeństwo – Polityka – Gospodarka”*, 1, s. 213–242.

<sup>3</sup> Zob. K. Kiszka (2016). *Model bezpieczeństwa państwa w „Sztuce wojny” Sun Tzu*. „Acta Scientifica Academiae Ostroviensis. Sectio A”, 7(1), 428–452; M.A. Kamiński (2023). *Sztuka wywiadu a sztuka wojny: rola szpiegostwa i informacji wywiadowczych w dziełach strategów i teoretyków wojny*. „Wiedza Obronna”, 285(4). DOI: 10.34752/2023-h285; R. Boroch (2016). *Wywiad antropologiczny – przyczynek do antropologii stosowanej*. „Bezpieczeństwo. Obronność. Socjologia”, 3(5), s. 5–18.

jest katalizatorem replikacji osobowości człowieka, a w konsekwencji samoorganizacji społecznej czy szerzej – porządku społecznego<sup>4</sup>. Mimo że od czasów starożytnych środowisko społeczno-kulturowe człowieka uległo zmianom w każdym aspekcie, niezmienna pozostaje natura człowieka w obszarze toczenia konfliktów zbrojnych<sup>5</sup>.

W XXI wieku społeczno-kulturowe informacje o przeciwniku są podstawą opracowywania strategii walki hybrydowej, planowania operacji hybrydowych czy przeprowadzania punktowych uderzeń hybrydowych<sup>6</sup>. Wojna hybrydowa stała się kolejnym etapem w ewolucji konfliktów. Stuart Casey-Maslen w pracy zatytułowanej „Hybrid Warfare Under International Law” podkreśla zmianę znaczenia tego określenia oraz paradygmatu, który był widoczny w latach 2010–2022. Badacz zwraca uwagę na uderzenie hybrydowe przeprowadzone w kwietniu 2014 roku w rejonie Donbasu – siłowe przejścia budynków ukraińskiej administracji rządowej; operacją kierował Igor Wsiewołodowicz Girkin (ps. Igor Striełkow)<sup>7</sup>. W konsekwencji zaistniałych okoliczności władze ukraińskie podjęły interwencję wojskową<sup>8</sup>. Zgodnie z definicją prawa międzynarodowego konflikt ten był konfliktem niemiedzynarodowym (ang. *Non-international*)<sup>9</sup>. W tym wypadku nie został dostrzeżony oczywisty kontekst społeczno-kulturowy<sup>10</sup>. Rosyjskie działania destabilizacyjne środowisk politycznych w Ukrainie rozpoczęły się po wyborach w 1994 roku. Mniej więcej od roku 2000 widoczne jest nasilenie konfliktów etnicznych oraz ruchów separatystycznych w obwodach donieckim i ługańskim. Działania te przybrały formę oddziaływania informacyjnego z wykorzystaniem wymiaru symbolicznego i ideologicznego, co pozwoliło kształtować świadomość narodową lokalnych mieszkańców. Destabilizację środowiska społeczno-kulturowego w antropologii wojskowej określa się terminem „agresji antropologicznej”<sup>11</sup>.

<sup>4</sup> Zob. Ю.Ю. Бродецька (2017). *Феномен цілісності суспільства*. Дніпро, s. 263. <https://ecat.ust.edu.ua/ft/Monografia-p.pdf> [dostęp 26.10.2024].

<sup>5</sup> Zob. Z.P. Małysz (2021). *Wojownik i zabójca czy pacyfista? O relacji natury ludzkiej, agresji i przemocy oraz wojny i życia społecznego człowieka*. „Rozprawy Społeczne”, 15(3), s. 28–60; M.A. Kamiński (2023). *Sztuka wywiadu... Op. cit.*

<sup>6</sup> E. Jakubiak (2022). *Wojna hybrydowa jako nowy rodzaj konfliktu we współczesnym świecie*. „Studia Bezpieczeństwa Narodowego”, 24(2), s. 71–82.

<sup>7</sup> S. Casey-Maslen (2024). *Hybrid Warfare Under International Law*. Hart Publishing. Oxford, s. 66.

<sup>8</sup> *Ibidem*, s. 65.

<sup>9</sup> Zob. K. Parulski (2016). *Wojna hybrydowa w świetle prawa międzynarodowego ze szczególnym uwzględnieniem międzynarodowego prawa humanitarne – konflikt zbrojny na Ukrainie*. W: D.R. Bugajski (red.). *Międzynarodowe prawo humanitarne. Wojna na Ukrainie*. T. 7 (s. 49–75). Akademia Marynarki Wojennej. Gdynia; M. Szuniewicz-Stępień (2016). *Enforcement of International Humanitarian Law Norms in Multinational Military Operations*. W: D.R. Bugajski (red.). *Międzynarodowe prawo humanitarne. Wojna na Ukrainie*. T. 7. (s. 77–98). Akademia Marynarki Wojennej. Gdynia.

<sup>10</sup> Resp. antropologicznym.

<sup>11</sup> Termin „agresja antropologiczna” (także „obrona antropologiczna”) został wprowadzony przez Roberta Borocho. Propozycja ta była rozwijana w kolejnych latach we współpracy z Anną Korzeniowską-Bihun. Zob. R. Boroch (2016). *Agresja-wojna antropologiczna a nauki o kulturze – wielkie tematy kulturoznawstwa na marginesie krytycznej analizy dyskursu*. „Kultura

Powyższe spostrzeżenia spowodowały, że celem artykułu jest omówienie agresji antropologicznej jako strategii walki hybrydowej na przykładzie wojny Rosji w Ukrainie. W związku z tak przyjętym celem postawiono trzy problemy badawcze:

- Jaka jest istota antropologii wojskowej jako strategii wojny hybrydowej?
- Czym jest agresja antropologiczna?
- Na czym polega rosyjska agresja antropologiczna w Ukrainie?

Zgodnie z celem badań i problemami badawczymi związanymi z opisem i diagnozą, a nie z badaniami weryfikacyjnymi, zrezygnowano z formułowania hipotez badawczych, które mogłyby wywierać wpływ na końcowy wynik przeprowadzonych badań<sup>12</sup>. Materiałem poddanym analizie były wybrane przykłady rosyjskich operacji i uderzeń hybrydowych w obszarze społeczno-kulturowym Ukrainy. Sytuacja problemowa została rozpatrywana w kategorii poznawczej, dlatego zastosowano takie metody badań, jak: analiza, synteza, wnioskowanie i abstrahowanie<sup>13</sup> oraz metodę analizy i krytyki piśmiennictwa<sup>14</sup>. Mając na uwadze podstawy metodologiczne, przeprowadzone badania ułożono w dziedzinie nauk społecznych w dyscyplinie nauki o bezpieczeństwie<sup>15</sup>.

## Antropologia wojskowa jako strategia wojny hybrydowej

Wojna hybrydowa polega na współdziałaniu lub połączeniu konwencjonalnych i niekonwencjonalnych instrumentów siłowych i dywersyjnych. Instrumenty lub narzędzia łączone są w sposób zsynchronizowany tak, żeby wykorzystać słabe punkty przeciwnika i osiągnąć efekt synergii. Jednoczesne użycie narzędzi kinetycznych i taktyk niekinetycznych jest stosowane w celu wyrządzenia najbardziej dotkliwych szkód.

W wojnie hybrydowej granica między wojną a pokojem zostaje zamazana. Oznacza to, że trudno jest zidentyfikować lub rozróżnić próg działań zbrojnych. Pojęcie wojny staje się nieuchwytnie, ponieważ trudno je przełożyć na konkretne realia. Wojna hybrydowa poniżej progu działań zbrojnych lub bezpośredniej, jawnej agresji przynosi korzyści, ponieważ jest łatwiejsza, tańsza i mniej ryzykowna niż operacje kinetyczne. Przykładowo, o wiele bardziej wykonalne jest sponsorowanie i rozpowszechnianie dezinformacji we współpracy z podmiotami niepaństwowymi niż wjechanie czołgami

---

Bezpieczeństwa. Nauka – Praktyka – Refleksje”, 22, 81–94; R. Boroch (2016). *Wywiad antropologiczny... Op. cit.*, 5–18; A. Korzeniowska-Bihun, R. Boroch (2017). *Ukrainian Theatrical Projects as an Example of Anthropological Defense in Terms of Anthropology as Contemporary Social Warfare*, „Security Dimensions”, 24, 122–136. DOI: 10.24356/SD/24/7; R. Boroch (2021). *Military Anthropology – Specialisation Frame*, „Wiedza Obronna”, 274(1), 63–73; A. Korzeniowska-Bihun (2021). *Cultural Projects as a Tool of Anthropological Defense. Ukrainian Example*. „Wiedza Obronna”, 274 (1), 35–47.

<sup>12</sup> M. Łobocki (2016). *Metody i techniki badań pedagogicznych*. Impuls. Kraków.

<sup>13</sup> M. Pelc (2012). *Elementy metodologii badań naukowych*. Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej. Warszawa, s. 55–78.

<sup>14</sup> J. Pieter (1975). *Zarys metodologii pracy naukowej*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa, s. 103.

<sup>15</sup> A. Misiuk (2018). *O tożsamości nauk o bezpieczeństwie*. „Historia i Polityka”, 23(30), s. 9–19. DOI: 10.12775/HiP.2018.001.

na terytorium innego kraju lub wprowadzenie myśliwców w jego przestrzeń powietrzną. Koszty i ryzyko są znacznie mniejsze, ale szkody są realne.

Wojna hybrydowa cechuje się ponadto niejednoznacznością ataków i trudnością przypisania odpowiedzialności. Niejasność ta jest świadomie tworzona i pogłębianą przez podmioty podejmujące działania hybrydowe w celu utrudnienia atrybucji i reakcji. Innymi słowy, państwo będące celem ataku albo nie jest w stanie wykryć ataku hybrydowego, albo nie jest w stanie przypisać go państwu, które być może przeprowadziło go lub sponsorowało. Wykorzystując progi wykrywalności i atrybucji, podmiot hybrydowy utrudnia państwu, które jest celem ataku, opracowanie polityki i strategicznych odpowiedzi<sup>16</sup>.

Marek Wrzosek stwierdza, że wojna hybrydowa jest odmianą konfliktu asymetrycznego o trzech wymiarach:

- bezpośrednich (regularnych i nieregularnych) działań zbrojnych;
- psychologicznych w państwie – agresor w swoim kraju propaguje własną wersję konfliktu poprzez mass media;
- propagandowych na arenie międzynarodowej.

Ponadto zauważa, że istotną rolę w wojnie hybrydowej odgrywa cyberprzestrzeń, która staje się ważnym narzędziem w rękach wywiadu zdobywania informacji i przeprowadzania cyberataków<sup>17</sup>.

Biorąc powyższe pod uwagę, wojnę Rosji w Ukrainie można określić mianem wojny hybrydowej, chociaż współcześnie z bezpośrednią walką i fizyczną konfrontacją. „Po raz pierwszy nieoficjalnie nazwał rosyjskie operacje »hybrydowymi« holenderski generał Frank van Kappen 26 kwietnia 2014 r., mówiąc o rosyjskim sposobie prowadzenia działań na Ukrainie. Następnie 3 lipca 2014 r. kierownictwo Paktu Północnoatlantyckiego oficjalnie ogłosiło, że wojna na południowym wschodzie Ukrainy to wojna hybrydowa”<sup>18</sup>.

Wojna ta wykorzystuje przy tym antropologię<sup>19</sup> wojskową. Ta z kolei stawia sobie za cel z jednej strony mapowanie i analizę danych społecznych<sup>20</sup> pozyskanych w trakcie

---

<sup>16</sup> *Wojna hybrydowa – nowe zagrożenia, złożoność i „zaufanie” jako antidotum*. <https://www.nato.int/docu/review/pl/articles/2021/11/30/wojna-hybrydowa-nowe-zagrozenia-zlozonosc-i-zaufanie-jako-antidotum/index.html> [dostęp 24.10.2024].

<sup>17</sup> M. Wrzosek (2015). *Trzy wymiary wojny hybrydowej na Ukrainie*. „Kwartalnik Bellona”, 3, s. 36–45.

<sup>18</sup> A. Zyguła (2018). *Międzynarodowe skutki konfliktu na Ukrainie – reakcje społeczności międzynarodowej na wojnę hybrydową we wschodniej Ukrainie*. „Obronność. Zeszyty Naukowe”, 3(27), s. 253.

<sup>19</sup> Antropologia to interdyscyplinarna dziedzina naukowa badająca człowieka kolektywnego w szeroko rozumianym kontekście społecznym czy biologicznym. W ramach tej dyscypliny wyróżnia się kilka głównych nurtów, jak: archeologię, antropologię fizyczną, antropologię lingwistyczną oraz antropologię społeczno-kulturową. Antropologia wojskowa to nurt antropologii społeczno-kulturowej wykorzystujący głównie etnograficzne i socjologiczne metody badawcze. Na mocy rozporządzenia Ministra Edukacji i Nauki z dnia 11 października 2022 r. antropologia kulturowa, etnografia oraz archeologia zostały zaklasyfikowane do nauk humanistycznych. Zob. Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 11 października 2022 r. w sprawie dziedzin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych, Dz.U. 2022 poz. 2202. Przykładowo, w Stanach Zjednoczonych czy Wielkiej Brytanii antropologia klasyfikowana jest do nauk społecznych.

<sup>20</sup> Resp. antropologicznych.

badan terenowych, zwłaszcza dotyczących zachowań ludzkich zbiorowości, uczestnictwa jednostek w życiu społeczności, motywacji np. do podejmowania działania, struktury przywództwa, z drugiej – opracowuje strategie mogące skutecznie kreować rzeczywistość społeczną określonej grupy narodowej zarówno w aspekcie pozytywnym, jak i negatywnym. Najbardziej znanym projektem antropologii wojskowej jest *Human Terrain System*<sup>21</sup>.

Jednakże koniecznie należy wspomnieć wcześniejszy projekt antropologii wojennej rozwijany w Rosji od 1999 roku<sup>22</sup>. Były w nim uwzględnione elementy fundamentalne dla przetrwania i rozwoju narodu w wymiarze antropologicznym i politycznym. W świadomości zbiorowej społeczeństwa rosyjskiego konflikt zbrojny czy stan zagrożenia odgrywa ważną rolę w samoidentyfikacji tożsamości narodowej. Taki punkt widzenia całkowicie zmienia rozumienie rosyjskiej kultury strategicznej. Jelena Sieniawska, proponując w 1999 roku projekt badawczy o nazwie „Antropologia wojenna” (ros. *Военная антропология*), podkreśliła, że w sposób metodologiczny zostanie dokonany zwrot w kierunku wykorzystania antropologii jako broni<sup>23</sup>. Tym samym środowisko społeczno-kulturowe, jak zauważa Anna Korzeniowska-Bihun, stało się szóstym wymiarem operacji wojskowych<sup>24</sup>.

## Agresja antropologiczna

Agresją antropologiczną (ang. *Anthropological Agression*) nazywa się działania destabilizacyjne środowiska społeczno-kulturowego. Inaczej ujmując, są to agresywne działania mające na celu stopniowe ideologiczne opanowywanie przestrzeni informacyjnej przeciwnika. Działania te są planowane w dłuższej perspektywie, nawet kilkudziesięcioletniej, oraz odznaczają się presją bezpośrednią oraz pośrednią<sup>25</sup>. Jednocześnie należy zaznaczyć, że termin ten nie jest zakresowo tożsamy z pojęciami „agresja wojskowa” czy „napaść wojskowa”. Dwa ostatnie są określeniami definiowanymi w prawie międzynarodowym<sup>26</sup>,

<sup>21</sup> W ramach *Human Terrain System* został opracowany *Field Manual 3–24 (2014)* oraz *HTS Handbook*. Zob. M.W. Kowalski (2012). *Antropologia na wojnie. Historia i teraźniejszość udziału antropologów w konfliktach wojennych*. „Zeszyty Naukowe WSOWL”, 1(163), s. 119–132; M.W. Kowalski (2015). *Antropolodzy na wojnie. O „brudnej” użyteczności nauk społecznych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa.

<sup>22</sup> Zob. R. Boroch, *Military Anthropology... Op. cit.*, s. 63–73.

<sup>23</sup> Zob. E. Сениявская (1999). *Психология войны в XX в. Исторический опыт России*. Москва; E. Сениявская (2016). *Военная антропология: опыт становления и развития новой научной отрасли*. „Вестник Мининского университета”, 14(1–2), 7–14.

<sup>24</sup> Zob. R. Boroch, A. Korzeniowska-Bihun (2023). *City in conflict – Military Anthropology Perspective 2023*. „Wiedza Obronna”, 285 (4).

<sup>25</sup> R. Boroch (2021). *Military Anthropology... Op. cit.*, 63–73.

<sup>26</sup> Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr 3314 z 1974 r. za agresję wojskową uznaje użycie sił zbrojnych w celu dokonania np. inwazji, wsparcia grup zbrojnych przeciwko innemu państwu, okupacji terytorium innego państwa, blokady portów itd. Z kolei napaść wojskowa jest terminem zakresowo węższym, odnoszącym się do konkretnego aktu użycia siły zbrojnej. Zob. M. Kołodziejczak (2015). *Analiza pojęcia wojny, agresji i napaści zbrojnej oraz przykłady ich użycia w aktach prawnych obowiązujących w Rzeczypospolitej Polskiej*. „Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Sztuki Wojennej”, 2(14), 70–79.



agresja antropologiczna zaś jest terminem antropologicznym stosowanym w wybranych publikacjach<sup>27</sup>.

Szybkość i intensywność działań w środowisku społecznym przeciwnika ma na celu stopniowe opanowywanie przestrzeni społeczno-informacyjnej, co pozwala na ukierunkowywanie potencjalnych zmian społecznych. Strategie agresji antropologicznej można sprowadzić do wojny totalnej w każdym aspekcie życia społecznego człowieka z wykorzystaniem rozmaitych środków oddziaływania. Innymi słowy, środowisko społeczno-kulturowe jest teatrem działań militarnych i niemilitarnych.

Analiza agresji antropologicznej pozwala na identyfikację następujących jej etapów:

- „etap pierwszy – zaakcentowanie interesów agresora w obszarach kluczowych życia państwowego strony zaatakowanej;
- etap drugi – osiągnięcie przewagi informacyjnej i ideologicznej;
- etap trzeci – dominacja ekonomiczna, polityczna, informacyjna, itd.;
- etap czwarty – wzmocnienie związków ideologicznych, politycznych, ekonomicznych, kulturalnych itd., z agresorem poprzez działania zindoktrynowanych obywateli państwa zaatakowanego;
- etap piąty – reprezentacja polityczna formalna i nieformalna;
- etap szósty – prawa mniejszości etnicznych lub narodowych;
- etap siódmy – ochrona mniejszości etnicznych lub narodowych przez agresora;
- etap ósmy – nieposłuszeństwo obywatelskie, niepokoje społeczne, działania paramilitarne;
- etap dziewiąty – wkroczenie sił porządkowych agresora w celu ochrony demokracji, praw człowieka, mniejszości etnicznych lub narodowych;
- etap dziesiąty – proces adaptacji społeczeństwa zaatakowanego państwa do nowej rzeczywistości; zwalczania opozycji np. poprzez agresywną politykę etniczno-narodową (np. ekonomiczne przesiedlenia); lub za pomocą tajnych służb”<sup>28</sup>.

Osiągnięcie przewagi strategicznej w środowisku społecznym przeciwnika z wykorzystaniem agresji antropologicznej wiąże się z podjęciem próby zniszczenia czynników integrujących grupy społeczne, np. neutralizacja liderów, a także niszczenie materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Kierunek tych działań nie jest przypadkowy, ponieważ dziedzictwo kulturowe jest tym czynnikiem, który pozwala na przetrwanie narodu jako wspólnoty historyczno-kulturowej w warunkach braku państwa.

Inne przykłady praktyk stosowanych w ramach agresji antropologicznej to:

- wykorzystanie środowiska społeczno-kulturowego jako pola walki, np. tworzenie grup kontrkulturowych;
- tworzenie rozwarstwień społecznych, np. rozpowszechnianie zideologizowanych narracji mających na celu wywołanie emocji i polaryzację;
- kreowanie kultury narodowej, np. wpływanie na styl życia i modę – zjawisko zainteresowania stylem życia tzw. nowych Rosjan w Wielkiej Brytanii;

---

<sup>27</sup> Zob. R. Boroch (2016). *Agresja-wojna antropologiczna... Op. cit.*; R. Boroch (2016). *Wywiad antropologiczny... Op. cit.*; A. Korzeniowska-Bihun, R. Boroch (2017). *Ukrainian Theatrical Projects... Op. cit.*; R. Boroch (2021). *Military Anthropology... Op. cit.*; A. Korzeniowska-Bihun (2021). *Cultural Projects... Op. cit.*

<sup>28</sup> R. Boroch (2016). *Agresja-wojna antropologiczna... Op. cit.*, s. 85.

- wykorzystanie kultury narodowej jako narzędzia polityki międzynarodowej, np. historyczno-kulturowe uzasadnianie roszczeń terytorialnych;
- niszczenie narodowej tożsamości kulturowej, np. budowanie obrazu kultury narodowej jako zacofanej, niższej, staroświeckiej, nienowoczesnej;
- ukierunkowana propaganda i oddziaływanie kognitywne np. konstruowaniem ukierunkowanych narracji;
- wykorzystywanie prawa krajowego, np. prawa mniejszości narodowych do pielęgnowania własnej odrębności etnicznej<sup>29</sup>.

Powszechnie stosowana praktyka agresji antropologicznej obejmuje też przeciwdziałanie bezpieczeństwu językowemu<sup>30</sup>. Ponieważ język narodowy jako narzędzie komunikacji jest jednym z głównych czynników hamujących skuteczność agresji antropologicznej, więc przeciwnik podejmuje intensywne działania w celu propagowania własnego języka narodowego, co pozwala na propagandowe dotarcie do szerokich mas społecznych. Przeciwnik podejmuje też działania neutralizujące język narodowy. W polskiej historii procesy te są znane jako germanizacja lub rusyfikacja. Zneutralizowanie języka narodowego powoduje zahamowanie rozwoju dóbr kulturalnych w wymiarze symbolicznym<sup>31</sup>, co z kolei ułatwia naturalizację kulturową i zastąpienie kultury rodzimej kulturą agresora<sup>32</sup>.

Wszystkie wyżej wymienione obszary są przedmiotem uderzeń hybrydowych, które w praktyce pozwalają skutecznie oddziaływać i ukierunkować zachowania ludności zaatakowanego państwa. Działania te można też nazwać agresją antropologiczną, która przybiera formy ukierunkowanego i stopniowego niszczenia tożsamości kulturowej. Reakcją na agresję antropologiczną są działania obronne, spontaniczne lub zorganizowane. Działania takie nazywa się obroną antropologiczną<sup>33</sup>. Innymi słowy, podczas działań obronnych są podejmowane wysiłki zmierzające do stworzenia warunków umożliwiających przetrwanie i rozwój struktur społecznych oraz reprezentowanej przez atakowany naród kultury.

## Rosyjska agresja antropologiczna w Ukrainie

Agresja antropologiczna Rosji w Ukrainie jest zorientowana na osiągnięcie celów strategicznych w długim przedziale czasowym. Dążeniem Rosji jest budowa potencjału

<sup>29</sup> R. Boroch, A. Korzeniowska-Bihun (2021). *Conflict and Performing Arts – Class Act Project – Ukrainian Theater as an Anthropological Defense*. „Wiedza Obronna”, 274 (1), 119–136. DOI: 10.34752/2021-g274; A. Korzeniowska-Bihun, R. Boroch (2017). *Ukrainian Theatrical Projects... Op. cit.*

<sup>30</sup> Zob. B. Jagusiak, A. Jagiełło-Tondera (red.) (2020). *Język w dyskursie o bezpieczeństwie*. Dom Wydawniczy Elipsa. Warszawa, s. 215; B. Jagusiak, A. Jagiełło-Tondera (2021). *Language education in the security system of the Republic of Poland*. „Public Administration and Security Studies”, 10(10), 147–168. DOI: 10.5604/01.3001.0015.6249.

<sup>31</sup> Resp. semiotycznym.

<sup>32</sup> R. Boroch (2023). *The ‘Memorial Conflict’ on Polish-Russian Borderland: Warmia*. „Wiedza Obronna”, 285(4). DOI: <https://doi.org/10.34752/2023-b285>.

<sup>33</sup> A. Korzeniowska-Bihun (2021). *Cultural Projects... Op. cit.*



geopolitycznego kosztem Ukrainy w celu stworzenia superpaństwa, w konsekwencji zaś silnej formacji cywilizacyjnej. Bez zasobów naturalnych i ludzkich Ukrainy cel ten nie może być osiągnięty. W tym kontekście nie zaskakują silne dążenia Rosji do integracji politycznej, gospodarczej i kulturowej Ukrainy. Działania w tych obszarach mają pozwolić na stworzenie silnej władzy centralnej w Moskwie, wzmocnionej potencjałem militarnym Ukrainy.

Działania zbrojne Rosji w Ukrainie rozpoczęte 24 lutego 2022 roku nie są konfliktem jedynie o terytorium, jest to konflikt totalny w każdym obszarze życia społecznego, począwszy od wymiaru materialnego, a na wymiarze symbolicznym skończywszy, o czym już była wcześniej mowa. Pierwszoplanowym celem tej wojny jest zniszczenie ukraińskich elit jako siły mogącej skutecznie organizować społeczeństwo poprzez demonstrowanie siły i ciągłości władzy państwowej przeciwstawiającej się Rosji.

W związku z powyższym taktyka rosyjska w tym obszarze jest dwupoziomowa. Poziom pierwszy dotyczył oddziaływania na społeczeństwo własne. Propaganda i dezinformacja rosyjska przedstawiała Ukraińców jako zagrożenie egzystencjalne dla Rosji. Wykorzystywano tu stereotypy – naziści lub banderowcy – w celu sprowokowania działań i ideologicznego zaangażowania się społeczeństwa rodzimego w walkę z „ideologią ukraińską”. Poziom drugi dotyczył tworzenia i późniejszego wspierania ruchów separatystycznych początkowo na Krymie, następnie w Donbasie, co miało prowadzić do destabilizacji całego regionu. Propaganda rosyjska przedstawiała Ukraińców jako zacofanych technicznie, nieumiejących zarządzać np. Krymem, przez co region popadał w gospodarczą zapaść. Wykorzystywano także rosyjską zorganizowaną przestępczość. Grupy te organizowały operacje destabilizacyjne w sferze ekonomicznej, wpływały na decyzje lokalnych polityków, zastraszały działaczy społecznych czy fizycznie niszczyły ruchy narodowościowe. Przykładem jest tu wykorzystanie grup kontrkulturowych, np. klubu motocyklowego Nocne Wilki podczas wspierania separatyzmu na Krymie.

Po rozpoczęciu działań zbrojnych 24 lutego 2022 roku Rosjanie przystąpili do metodycznego niszczenia nie tylko ludności cywilnej, lecz także unicestwiania dziedzictwa kulturowego Ukrainy. W dalszej konsekwencji na obszarach okupowanych Rosja wprowadziła zmiany w prawie – w systemie edukacyjnym (np. nauczanie tylko w języku rosyjskim i według rosyjskiej wizji rzeczywistości) czy społecznym (np. naturalizacja kulturowa poprzez organizacje młodzieżowe, do których przynależność jest obowiązkowa).

Kolejną strategią agresji antropologicznej stały się przymusowe masowe wysiedlenia w celu zmiany struktury etnicznej lokalnych społeczności oraz naturalizacji kulturowo-ideologicznej pozostałych. W tym wypadku wykorzystano element zastraszania poprzez proceder tzw. filtracji, podczas której stosowano tortury oraz gwałty na obywatelach ukraińskich w razie wykrycia związków z legalną władzą w Kijowie. Ofiarami często były nauczycielki czy urzędniczki państwowe. Ocenia się, że 1,8–2 mln obywateli ukraińskich było poddanych różnym formom przemocy fizycznej czy psychicznej<sup>34</sup>.

---

<sup>34</sup> Zob. P. Turowski (2023). *Rosyjski terror państwowy i masowe represje zastosowane wobec ludności cywilnej podczas agresji na Ukrainę. Wnioski dla państw wschodniej flanki NATO i Polski*. „Bezpieczeństwo Narodowe”, 43, 57–79.

Następną rosyjską strategią agresji antropologicznej w Ukrainie jest uprowadzanie dzieci, oddzielanie ich od rodzin i przymusowe przesiedlanie w głąb Rosji. Oczywistym jest, że działania te skutkują zerwaniem więzi rodzinnych oraz pogłębianiem się traumy całego społeczeństwa. Wprawdzie jest to sposób na polepszenie sytuacji demograficznej Rosji poprzez adopcję, ale przede wszystkim zideologizowanie ukraińskich dzieci prowadzi, jak to określił ukraiński wywiad, do „kulturowego ludobójstwa”<sup>35</sup>.

Odpowiedzią na agresję antropologiczną są spontaniczne albo zorganizowane działania obronne, które polscy antropolodzy wojskowi Robert Boroch i Anna Korzeniowska-Bihun nazwali obroną antropologiczną<sup>36</sup>. Działania takie mają koncentrować się na:

- walce o język narodowy – ukraińska literatura rozwija tematy tożsamości narodowej, np. twórczość Jurija Andruchowycza, Oksany Zabuzko czy Artema Czecha; przekłady literatury światowej, np. ukraińskie przekłady dramatów Williama Shakespeare’a; przekłady literatury popularnej, np. seria książek o Harrym Potterze dokonana przez Oksanę Zabuzko;
- narodowych produkcjach telewizyjnych, np. „Smak wolności” (2022, polska premiera 31 maja 2024 r.) albo „Ziemia jest niebieska jak pomarańcza” (2020, produkcja ukraińsko-litewska);
- walce z dezinformacją;
- budowaniu pozytywnego wizerunku w zagranicznych przekazach medialnych.

Analizując scenariusze agresji antropologicznej realizowane przez Rosję w Ukrainie w latach 2000–2024, można zauważyć tworzenie zagrożeń w następujących obszarach:

1. Bezpieczeństwa kulturowego, np.:

- bezpieczeństwo językowe: degradacja języka ukraińskiego poprzez umniejszanie jego roli kulturotwórczej; rywalizacji literatury i sztuki poprzez kreowanie języka rosyjskiego jako języka nauki, sztuki i literatury; zniekształcanie w literaturze i sztuce prawdy historycznej; niszczenie ukraińskiej warstwy semiotyczno-semantycznej kultury;
- prawo do kultury: wykorzystywanie prawodawstwa krajowego i międzynarodowego dotyczącego praw mniejszości narodowych do destabilizacji dobrosąsiedzkich relacji państwowych, np. między Polską, Węgrami i Rumunią.

2. Bezpieczeństwa społecznego poprzez np. destabilizację ładu społecznego, polegającą na wspieraniu działań zorganizowanych grup przestępczych, promowanie destruktywnych i patologicznych zachowań, wspieranie korupcji, militaryzację młodzieży na terenach okupowanych.

<sup>35</sup> Rafał Lemkin w 1944 r. opisał termin „ludobójstwo” w książce pt. *Rządy państw Osi w okupowanej Europie*. Nie użył określenia „ludobójstwo kulturowe”, włączył jednak w zakres ludobójstwa także niszczenie kulturowe narodu. Natomiast termin „kulturowe ludobójstwo” współcześnie używa wielu komentatorów i analityków oraz wywiad ukraiński. Zob. R. Lemkin (2023). *Rządy państw Osi w okupowanej Europie*. Instytut Pileckiego. Warszawa.

<sup>36</sup> A. Korzeniowska-Bihun, R. Boroch (2017). *Ukrainian Theatrical Projects... Op. cit.*; A. Korzeniowska-Bihun (2019). *Działania kulturalne jako potencjalne narzędzia deokupacji wydzielonych rejonów obwodów donieckiego i ługańskiego (ORDŁO) oraz reintegracji ich mieszkańców*. „Wiedza Obronna”, 266–267(1–2); A. Korzeniowska-Bihun (2021). *Cultural Projects... Op. cit.*

## 3. Bezpieczeństwa psychologicznego, np.:

- wojna psychologiczna, w tym specjalne operacje psychologiczne: walka propagandowa; oddziaływanie informacyjne poprzez nawiązanie kontaktów społecznych przez czynniki propagandowe, np. kontakty biznesowe, kulturowe, towarzyskie, rozwój organizacji np. mniejszości narodowych oraz utrwalanie ich relacji z krajem pochodzenia – w przypadku Ukrainy mniejszość rosyjska, rumuńska, węgierska oraz żydowska; rekrutacja liderów społecznych, propagandystów, influencerów, celebrytów, decydentów w celu powszechnego zastosowania technik perswazji społecznej oraz uzyskiwania przewagi informacyjnej w środowisku społecznym; izolacja informacyjna środowisk opozycyjnych polegająca na konstruowaniu narracji wywołującej negatywne emocje; dyskredytacja wiarygodności opozycyjnych liderów; wzbudzanie poprzez działania agitacyjne demonstracji i niepokojów społecznych; wspomaganie i utrwalanie lokalnych kontaktów w celu ukierunkowanego wpływania oraz neutralizacji liderów opozycyjnych; bogaty program indoktrynacji społecznej poprzez pozyskanie ideologiczne nauczycieli, lekarzy, prawników, ludzi sztuki i teatru; organizacja grup inspirowanych religijnie, które wiążą aktywność religijną z polityką lokalną i krajową, np. w celu zjednoczenia narodowo-religijnego czy rozpowszechniania lojalności względem określonych przekonań;
  - polaryzacja społeczeństwa, np. poprzez rozpowszechnianie wrażliwych dla społeczeństw lokalnych dyskusji o tematyce lokalnej (rozwój ekonomiczny regionu; porównanie standardów życia z krajem agresora zwłaszcza w rejonach przygranicznych; tworzenie poczucia braku sprawiedliwości i nierównego traktowania przez władze krajowe, opuszczenia przez państwo, liderów politycznych i społecznych) czy krajowej (np. poczucie tożsamości narodowej w aspekcie patriotyzmu i tradycji); organizacja lokalnych grup dyskusyjnych w celu wywierania presji politycznej poprzez rozpowszechnienie ukierunkowanych przeciwko spójności państwa nastrojów; ukierunkowana na destabilizację spójności środowiska aktywność artystyczna, zwłaszcza sztuk wizualnych, teatralnych.
4. Bezpieczeństwa politycznego poprzez specjalne operacje ideologiczne, w tym podważanie zaufania do instytucji państwa poprzez działania kontrkulturowe np. organizacji pozarządowych, klubów motocyklowych, paraliżowanie działań instytucji państwowych poprzez neutralizację liderów politycznych (korupcja, zastraszanie)<sup>37</sup>.
5. Bezpieczeństwa informacyjnego, czyli prowadzenie wojny informacyjnej przez kampanie informacyjne mające na celu podważanie zaufania do władz czy zastraszanie użyciem broni jądrowej.

Celem strategicznym Rosji było i pozostaje doprowadzenie do zróżnicowania społeczno-kulturowego Ukrainy poprzez rozerwanie więzi historyczno-kulturowej lokalnych społeczeństw w celu wywołania kryzysu wartości i polaryzacji tożsamościowej oraz zniszczenie zaufania do instytucji państwa. Osiągnięcie tych celów pozwoli

---

<sup>37</sup> Zob. W. Wasylenko (2017). *Przyczyna, charakter i cel zbrojnej agresji Rosji przeciwko Ukrainie*. „Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe”, 2, s. 21–26.

Rosji na przeprowadzenie naturalizacji kulturowej i wchłonięcie narodu ukraińskiego, czyli w zasadzie celem jest kulturowa eksterminacja – termin ten odnosi się do procesu, w którym systematycznie i metodycznie są niszczone ludzkie czynniki kulturotwórcze, które mogą przyczynić się do przyszłego odrodzenia narodu. Przeciwnik stosuje fizyczne niszczenie elit i ludności, np. niemiecki *Intelligenzaktion* wymierzony przeciwko polskim elitom intelektualnym, czystki etniczne, ludobójstwo, niszczenie kultury materialnej i niematerialnej, wymazywanie z kart historii, anihilacja ideologiczna, społeczna i polityczna<sup>38</sup>.

## Dyskusja i wnioski

Celem artykułu jest omówienie agresji antropologicznej jako strategii walki hybrydowej na przykładzie wojny Rosji w Ukrainie. Analiza wyników badań umożliwiła udzielenie odpowiedzi na postawione problemy badawcze oraz sformułowanie następujących wniosków:

1. Hybrydowe działania wojenne nie stanowią nowej formy walki. W społecznym dyskursie są podkreślane ze względu na toczącą się obecnie wojnę Rosji w Ukrainie. Dodać przy tym warto, co wskazuje Olga Wasiuta, że rozumienie wojny hybrydowej pokrywa się z definicjami wojny w szarej strefie, która obejmuje użycie niekonwencjonalnej siły, poczynając od cyberataków, poprzez kampanie informacyjne, do dyplomacji energetycznej w celu uzyskania przewagi nad innymi państwami. Taktyka szarej strefy znajduje odzwierciedlenie w doktrynie Federacji Rosyjskiej, co państwa demokratyczne bagatelizują<sup>39</sup>. Z kolei Stuart Casey-Maslen dowodzi, że znaczenie wojny hybrydowej jest tożsame z hybrydowymi zagrożeniami, walką asymetryczną czy wojną czwartej generacji<sup>40</sup>.
2. Niszczenie ukraińskiego dziedzictwa kulturowego przez Rosję jest środkiem do niszczenia ukraińskiej tożsamości i pamięci narodowej. Kultura, ze względu na swą umiejętność wytwarzania narzędzi obrony antropologicznej i ideologicznego spajania społeczeństwa, staje się obiektem agresji ze strony nieprzyjaciela oraz polem zaciętej walki prowadzonej przez wszystkie strony konfliktu.
3. Działania w obszarze społecznym, wchodzące w zakres agresji antropologicznej, są stosowane przez Federację Rosyjską jako narzędzie rozbijania spójności społeczeństw lokalnych, co z kolei daje możliwość zakłócenia lub zniszczenia łańcucha decyzyjnego instytucji państwa. Scenariusz ukraiński potwierdza skuteczność działań w obszarze społecznym oraz bezradność instytucji państwa, które nie były przygotowane do radzenia sobie z tego typu oddziaływaniami. Jednakże okazało się, że w obliczu agresji antropologicznej podejmowane są spontaniczne albo zorganizowane działania zapobiegające skutkom uderzeń hybrydowych.

---

<sup>38</sup> Inne historyczne przykłady podobnych działań to: zburzenie Kartaginy w 146 r. p.n.e. przez Rzymian, eksterminacja Ormian w Imperium Osmańskim w latach 1915–1917, Holokaust czy ludobójstwo w Rwandzie w 1994 r.

<sup>39</sup> O. Wasiuta (2023). *Wojny i konflikty w szarej strefie*. „Studia de Securitate”, 13(2), s. 5–22.

<sup>40</sup> S. Casey-Maslen (2024). *Hybrid Warfare...* Op. cit., s. 5.

4. Działania rosyjskie są strategicznie ukierunkowane na kulturową eksterminację Ukraińców. W działaniach tych Rosja posuwa się do łamania prawa międzynarodowego oraz zbrodni wojennych. Przyjęta taktyka jest obliczona na zastraszenie opinii międzynarodowej oraz wzbudzenie lęku przed konfliktem z Rosją, który jest konfliktem totalnym, obliczonym na wyniszczenie potencjału ludzkiego i materialnego. W praktyce wojennej działania rosyjskie przeniosły się na obszar kultury, która stała się środowiskiem wojny. Zauważyć można, że grupy społeczne pod wpływem wojennej presji na środowisko społeczne dokonują adaptacji, przystosowania się i improwizacji w nowym środowisku, co wytwarza wzory kultury, które są narzędziami obronnymi, np. oszustwo kulturowe, ukryte przywództwo, ograniczenie działań społecznych do minimum, dominacja przekazu ustnego; szerzej zjawisko to jest powszechnie rozumianym maskowaniem społeczno-kulturowym.
5. Rosja utrzymuje wszelkimi środkami niemilitarnymi i militarnymi ciągły stan napięcia, zagrożenia lub walki, tym samym zmusza inne kraje do adekwatnych reakcji oraz ponoszenia proporcjonalnych kosztów. Zakończenie konfliktu w Ukrainie nie jest celem strategicznym Rosji. Celem tym jest zamrożenie konfliktu albo zwycięstwo. W razie zwycięstwa Rosji będzie można wysnuć wniosek, że bezpieczeństwo, prawa człowieka czy konwencje międzynarodowe są przywilejem krajów silnych. W konsekwencji otworzy to drogę do podważania pozycji Stanów Zjednoczonych jako gwaranta światowego ładu i bezpieczeństwa czy istoty NATO. Zwycięstwo Rosji w wojnie z Ukrainą w dłuższym czasie oznaczałoby konfrontację z całą cywilizacją Zachodu.

Dodać przy tym warto, że scenariusz rosyjski realizowany w Ukrainie potwierdza skuteczność przyjętej przez Rosję strategii wojny nowej generacji<sup>41</sup>. Instytucje państwa oraz społeczeństwo ukraińskie nie były przygotowane na radzenie sobie z operacjami i uderzeniami hybrydowymi, które były przeprowadzane na niespotykaną do tej pory skalę. Ale czy na pewno? Historia pokazuje, że strategię wojny totalnej są znane ludzkości od czasów starożytnych, np. III wojna punicka (149–146 r. p.n.e.), która zakończyła się zniszczeniem fizycznym oraz kulturowym Kartaginy, kiedy to posunięto się nawet do manipulacji faktami. Innym przykładem może być wojna paragwajska (1864–1870), która doprowadziła niemal do całkowitego wyniszczenia populacji Paragwaju. Ostatnim przykładem jest II wojna światowa (1939–1945), której spustoszenie sięga czasów współczesnych. Tym bardziej pamięć o zbrodniach sowieckich połączona z bieżącą obserwacją wielkomocarstwowej polityki Federacji Rosyjskiej wzbudzają determinację narodu ukraińskiego do podejmowania wszelkich możliwych wysiłków w kierunku integracji z NATO i Unią Europejską, które to organizacje są utożsamiane z wartościami reprezentatywnymi dla kultury Zachodu.

---

<sup>41</sup> D.D. Kasprzycki (2022). *Konflikt zbrojny na Ukrainie w kontekście rosyjskiej koncepcji wojny nowej generacji*. „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego”, 16(1), 79–107. DOI: 10.34862/rbm.2022.1.5.

## Bibliografia

- Boroch R. (2016). *Agresja–wojna antropologiczna a nauki o kulturze – wielkie tematy kulturoznawstwa na marginesie krytycznej analizy dyskursu*. „Kultura Bezpieczeństwa. Nauka – Praktyka – Refleksje”, 22.
- Boroch R. (2016). *Wywiad antropologiczny – przyczynek do antropologii stosowanej*. „Bezpieczeństwo. Obronność. Socjologia”, 3(5).
- Boroch R. (2021). *Military Anthropology – Specialisation Frame*. „Wiedza Obronna”, 274(1).
- Boroch R. (2023). *The ‘Memorial Conflict’ on Polish-Russian Borderland: Warmia*. „Wiedza Obronna”, 285(4). DOI: <https://doi.org/10.34752/2023-b285>.
- Boroch R., Korzeniowska-Bihun A. (2021). *Conflict and Performing Arts – Class Act Project – Ukrainian Theater as an Anthropological Defense*. „Wiedza Obronna”, 274 (1). DOI: 10.34752/2021-g274.
- Boroch R., Korzeniowska-Bihun A. (2023). *City in conflict – Military Anthropology Perspective 2023*. „Wiedza Obronna”, 285 (4).
- Casey-Maslen S. (2024). *Hybrid Warfare Under International Law*. Hart Publishing. Oxford.
- Gawlikowski K. (1998). *Reguły wojowania mistrza Sun*. „Azja–Pacyfik: Społeczeństwo – Polityka – Gospodarka”, 1.
- Gawlikowski K. (1998). *Strategie na konflikt i negocjacje. O sztuce wojny mistrza Sun*. „Azja–Pacyfik. Społeczeństwo – Polityka – Gospodarka”, 1.
- Jagusiak B., Jagiełło-Tondera A. (2021). *Language education in the security system of the Republic of Poland*. „Public Administration and Security Studies”, 10(10). DOI: 10.5604/01.3001.0015.6249.
- Jagusiak B., Jagiełło-Tondera A. (red.). (2020). *Język w dyskursie o bezpieczeństwie*. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa.
- Jakubiak E. (2022). *Wojna hybrydowa jako nowy rodzaj konfliktu we współczesnym świecie*. „Studia Bezpieczeństwa Narodowego”, 24(2).
- Kamiński M.A. (2023). *Sztuka wywiadu a sztuka wojny: rola szpiegostwa i informacji wywiadowczych w dziełach strategów i teoretyków wojny*. „Wiedza Obronna”, 285(4). DOI: 10.34752/2023-h285.
- Kasprzycki D.D. (2022). *Konflikt zbrojny na Ukrainie w kontekście rosyjskiej koncepcji wojny nowej generacji*. „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego”, 16(1). DOI: 10.34862/rbm.2022.1.5.
- Kiszka K. (2016). *Model bezpieczeństwa państwa w „Sztuce wojny” Sun Tzu*. „Acta Scientifica Academiae Ostroviensis. Sectio A”, 7(1).
- Kołodziejczak M. (2015). *Analiza pojęcia wojny, agresji i napaści zbrojnej oraz przykłady ich użycia w aktach prawnych obowiązujących w Rzeczypospolitej Polskiej*. „Obronność – Zezsyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Sztuki Wojennej”, 2(14).
- Korzeniowska-Bihun A. (2019). *Działania kulturalne jako potencjalne narzędzia deokupacji wydzielonych rejonów obwodów donieckiego i ługańskiego (ORDŁO) oraz reintegracji ich mieszkańców*. „Wiedza Obronna”, 266–267(1–2).
- Korzeniowska-Bihun A. (2021). *Cultural Projects as a Tool of Anthropological Defense. Ukrainian Example*. „Wiedza Obronna”, 274 (1).
- Korzeniowska-Bihun A., Boroch B. (2017). *Ukrainian Theatrical Projects as an Example of Anthropological Defense in Terms of Anthropology as Contemporary Social Warfare*. „Security Dimensions”, 24. DOI: 10.24356/SD/24/7.



- Kowalski M.W. (2012). *Antropologia na wojnie. Historia i teraźniejszość udziału antropologów w konfliktach wojennych*. „Zeszyty Naukowe WSOWL”, 1(163).
- Kowalski M.W. (2015). *Antropolodzy na wojnie. O „brudnej” użyteczności nauk społecznych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa.
- Lemkin R. (2023). *Rządy państw Osi w okupowanej Europie*. Instytut Pileckiego. Warszawa.
- Łobocki M. (2016). *Metody i techniki badań pedagogicznych*. Impuls. Kraków.
- Małysz Z.P. (2021). *Wojownik i zabójca czy pacyfista? O relacji natury ludzkiej, agresji i przemocy oraz wojny i życia społecznego człowieka*. „Rozprawy Społeczne”, 15(3).
- Misiuk A. (2018). *O tożsamości nauk o bezpieczeństwie*. „Historia i Polityka”, 23(30), 9–19. DOI: 10.12775/HiP.2018.001.
- Parulski K. (2016). *Wojna hybrydowa w świetle prawa międzynarodowego ze szczególnym uwzględnieniem międzynarodowego prawa humanitarne – konflikt zbrojny na Ukrainie*. W: Bugajski D.R. (red.). *Międzynarodowe prawo humanitarne. Wojna na Ukrainie*. T. 7. Akademia Marynarki Wojennej. Gdynia.
- Pelc M. (2012). *Elementy metodologii badań naukowych*. Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej. Warszawa.
- Pieter J. (1975). *Zarys metodologii pracy naukowej*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 11 października 2022 r. w sprawie dziezin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych, Dz.U. 2022 poz. 2202.
- Szuniewicz-Stępień M. (2016). *Enforcement of International Humanitarian Law Norms in Multinational Military Operations*. W: Bugajski D.R. (red.). *Międzynarodowe prawo humanitarne. Wojna na Ukrainie*. T. 7. Akademia Marynarki Wojennej. Gdynia.
- Turowski P. (2023). *Rosyjski terror państwowy i masowe represje zastosowane wobec ludności cywilnej podczas agresji na Ukrainę. Wnioski dla państw wschodniej flanki NATO i Polski*. „Bezpieczeństwo Narodowe”, 43.
- Wasiuta O. (2023). *Wojny i konflikty w szarej strefie*. „Studia de Securitate”, 13(2).
- Wasylenko W. (2017). *Przyczyna, charakter i cel zbrojnej agresji Rosji przeciwko Ukrainie*. „Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe”, 2.
- Wojna hybrydowa – nowe zagrożenia, złożoność i „zaufanie” jako antidotum*. <https://www.nato.int/docu/review/pl/articles/2021/11/30/wojna-hybrydowa-nowe-zagrozenia-zlozonosc-i-zaufanie-jako-antidotum/index.html> [dostęp 24.10.2024].
- Wrzosek M. (2015). *Trzy wymiary wojny hybrydowej na Ukrainie*. „Kwartalnik Bellona”, 3.
- Zyguła A. (2018). *Międzynarodowe skutki konfliktu na Ukrainie – reakcje społeczności międzynarodowej na wojnę hybrydową we wschodniej Ukrainie*. „Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Sztuki Wojennej”, 3(27).
- Бродецька Ю. Ю. (2017). *Феномен цілісності суспільства*. Дніпро, <https://ecat.ust.edu.ua/ft/Monografia-p.pdf> [dostęp 26.10.2024].
- Сенявская Е. (1999). *Психология войны в XX в. Исторический опыт России*. Москва.
- Сенявская Е. (2016). *Военная антропология: опыт становления и развития новой научной отрасли*. „Вестник Мининского университета”, 14(1–2).